

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιστορική εμπειρία της κρίσιμης μεταπολιτευτικής εικοσαετίας 1980-2001 χαρακτηρίστηκε από πρωτόγνωρες για τη χώρα εξελίξεις. Το μέγεθος των σημειούμενων «αλλαγών» και «μεταβάσεων», τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, δύσκολα βρίσκουν αντιστοιχίες στη σύγχρονη ιστορία του τόπου. Η εικοσαετία αυτή, που θα μπορούσε να περιγραφεί ως μια πορεία που οδήγησε τη χώρα από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ στην πλήρη ενσωμάτωσή της στην Ευρωζώνη, όπως και κάθε παρόμοια κοινωνική διαδικασία, συνοδεύτηκε, ανέδειξε και όχι σπάνια στηρίχθηκε σε σειρά αντιφατικών φαινομένων, σχέσεων, δομών, νοοτροπιών και συμπεριφορών.

Ήδη, οι σημειούμενες αλλαγές συγκροτούν ένα νέο περιβάλλον. Από την παγίωση του κοινοβουλευτισμού εν μέσω κομματικού ελέγχου και «υπερπολιτικοποίησης» μέχρι τη θεσμοθέτηση των «απολίτικών» Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών (ΑΔΑ) εν μέσω πολιτικής «αφασίας», κυνισμού και αφυδάτωσης των διαδικασιών εκπροσώπησης. Από την προκατειλημμένη και a priori καταγγελία των οικονομικών συμφερόντων μέχρι την αποδοχή της στενής σχέσης του πολιτικού κόσμου από αυτά και την πανάκεια του «κοινωνικού διαλόγου». Από την απόπειρα οικοδόμησης ενός γενναιόδωρου κοινωνικού κράτους, που θα στηριζόταν στην καθολικότητα κοινωνικών δικαιωμάτων, μέχρι τη ριζική αγοραία αναδιοργάνωσή του, η οποία αμφισβητεί τις αρχές της καθολικότητας και της αλληλεγγύης. Από τις υποσχέσεις για κοινωνικοποιήσεις και τη λογική που έβαζε η περίπτωση των περιφημων «προβληματικών επιχειρήσεων» του ιδιωτικού τομέα μέχρι την άκριτη και ιδεολογικά δογματική ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων και την αυθαίρετη πίστη και ελπίδα που επενδύθηκε στις επιχειρήσεις της «νέας οικονομίας». Από τις πολιτικές συγκράτησης της ανεργίας μέχρι τις πολιτικές διαχείρισής της και αποδοχής των νέων μορφών απασχόλησης και υποαπασχόλησης. Από τον πλουραλισμό των τοπικών και μικρής κλίμακας πολιτιστικών πρωτοβουλιών μέχρι τον ευτελισμό της ιδιωτικής τηλεόρασης και ραδιοφωνίας και την ασφυκτική μαζοποίηση των cinerplexes. Φαίνεται ότι τίποτα πλέον δεν είναι όπως παλιά.

Αν και οι εξελίξεις αυτές περιγράφονται και αναλύονται με διαφορετικούς τρόπους και πολλοί λίγοι αρνούνται τη σημασία τους, κάποιοι τις θεωρούν πρόσκαιρα φαινόμενα χωρίς κατ' ανάγκην μακροπρόθεσμες συνέπειες. Το νέο περιβάλλον, όμως, συγκροτείται από «μετασχηματισμούς» που μόνον πρόσκαιροι δεν μπορεί να χαρακτη-

ριστούν. Εν τούτοις, παρά την πανθομολογούμενη σημασία τους, οι εξελίξεις αυτές δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ή, έστω, μέρος μιας ολοκληρωμένης, ερευνητικής στρατηγικής. Η αντιμετώπιση και η ερμηνεία αυτών των αλλαγών χαρακτηρίζονται συνήθως από επιπολαιότητα και αναγωγισμούς που εξυπηρετούν είτε την απόκρυψη ερευνητικής ανεπάρκειας είτε τη συγκάλυψη πολιτικών σκοπιμοτήτων. Η σημειούμενη αυτή ερευνητική ανεπάρκεια δεν προέρχεται μόνον από την κατά παράδοση έλλειψη κονδυλίων έρευνας, αλλά και, κυρίως, από τον προσανατολισμό της επιστημονικής δραστηριότητας των κοινωνικών επιστημών στις μελέτες και στο «πρόσκαιρο» των εφαρμοσμένων ερευνών. Έρευνες, οι οποίες παρά το ενδιαφέρον και τη χρησιμότητά τους, δεν συμβάλλουν σε συστηματικές αναλύσεις με μακροσκοπικές επιδιώξεις και αποτελέσματα. Σε αυτό, βέβαια, συμβάλλει και η απουσία βασικής έρευνας που θα παρείχε το θεωρητικό υπόβαθρο για τέτοιου είδους αναλύσεις, αναλύσεις που θα έδιναν τη δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής των ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων στο διεθνή διάλογο. Συμμετοχή στο διεθνή επιστημονικό διάλογο και προβληματισμό που δεν θα περιοριζόταν μόνο στην απλή και συνήθως άκριτη εισαγωγή θεωρητικών προτύπων/μοντέλων ή στην εξαγωγή μελετών επιμέρους θεμάτων της «ελληνικής περίπτωσης».

Επί πλέον, με έμμεσο αλλά σαφή τρόπο, οι αναμενόμενες πολιτικές σκοπιμότητες επηρεάζουν τις σχετικές δεσπόζουσες αναλύσεις με ασυνήθιστο για την ευρωπαϊκή εμπειρία τρόπο. Έτσι, οι συνήθειες ερμηνείας δεν είναι μόνον «εύκολες» αλλά και αποκαλυπτικές ενός υφέρποντος βολонταρισμού όσων, με πρόσχημα την «επιστήμη», υπηρετούν πολιτικές σκοπιμότητες. Δεν αποτελεί, λοιπόν, έκπληξη ότι οι πλέον δημοφιλείς αναλύσεις, αν δεν είναι ταυτολογικές περιγραφές, εμπεριέχουν αναγωγισμούς, μανιχαϊκής μάλιστα λογικής. Συνήθως οι ερμηνείες των εξελίξεων της επίδικης οικονομίας έχουν ως αφετηρία ιδεότυπους *optimum* «διακυβέρνησης» και αντιμετωπίζουν τα φαινόμενα των μετασχηματισμών της περιόδου ως αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης και ανταγωνισμού είτε μεταξύ εκσυγχρονισμού και λαϊκισμού, είτε μεταξύ περιφερειακής και δημοκρατικής κουλτούρας, είτε μεταξύ ορθολογικών και ανορθολογικών στρατηγικών.

Ο τόμος που κρατάτε στα χέρια σας αποτελείται από εργασίες που θέλουμε να πιστεύουμε βρίσκονται μακριά από τις πιο πάνω «επιστημονικές» τάσεις και πολιτικές σκοπιμότητες, αν όχι σε αντιπαράθεση με αυτές. Αποτελείται από τα άρθρα που προέκυψαν από τις ανακοινώσεις στο 9ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα: *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα. 1980 - 2001*. Οι εισηγήσεις αυτές και στη συνέχεια τα άρθρα που δημοσιεύονται εδώ επελέγησαν από την επιστημονική επιτροπή του Συνεδρίου ανάμεσα σε πολλαπλάσιες προτάσεις. Ήταν μια επιλογή πολύ δύσκολη εξαιτίας της υψηλής ποιότητας των προτάσεων, γι' αυτό και η δυσκολία αυτή «ξεπεράστηκε» ευχάριστα από την επιστημονική επιτροπή του Συνεδρίου, η οποία είχε την απολύτως δικαιολογημένη πεποίθηση ότι η τελική σύνταξη του προγράμματος του Συνεδρίου και στη συνέχεια η επιμέλεια αυτού του τόμου αποτελούν

την πλέον ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του προς συζήτησιν θέματος. Οι λόγοι που οδήγησαν στον αποκλεισμό προτάσεων από το Συνέδριο και κατά συνέπεια από τον παρόντα τόμο είναι κυρίως τεχνικοί: είχαν να κάνουν κατά κανόνα με τη εξασφάλιση της οργανωτικής και ακαδημαϊκής συνάφειας του Συνεδρίου, με δεδομένους πάντα τους χρονικούς περιορισμούς τέτοιων πρωτοβουλιών.

Βέβαια στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσω, σε αντιδιαστολή με την τρέχουσα πρακτική περί «επιστημονικής ουδετερότητας», ότι τόσο το Συνέδριο όσο και η παρούσα έκδοση βρίσκονται στην παράδοση που έχει δημιουργήσει το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Το Ίδρυμα στην υπερδεκαετή δραστηριότητά του δεν έπαψε να εμπνέεται από τον επιστημονικό προβληματισμό, καθώς και από τις κοινωνικές και πολιτικές ευαισθησίες και από τη δράση εκείνου του οποίου φέρει το όνομα. Γι' αυτό και η Επιστημονική Επιτροπή έχει κάνει σαφές ότι «η κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής, αλλά κυρίως των μηχανισμών που έχουν προκαλέσει αυτήν τη διαδικασία είναι αναγκαία συνθήκη αλλά και αναπόσπαστο στοιχείο της κριτικά θεμελιωμένης επιστημονικής σκέψης. Μιας σκέψης που παραμένει προσηλωμένη όχι μόνο στο δημόσιο επιστημονικό διάλογο αλλά και στην αξία της κοινωνικής χειραφέτησης». Το γεγονός ότι οι συνάδελφοι που συμμετέχουν στον παρόντα τόμο δεν προέρχονται μόνον από το στενό, και συχνά στενόχωρο και φορμαλιστικό, χώρο του Πανεπιστημίου ή των ερευνητικών κέντρων, αλλά είναι και επιστήμονες που έχουν επιλέξει να υπηρετούν και να στηρίζουν με τη δουλειά τους την τεκμηρίωση και τις διεκδικήσεις σημαντικών συλλογικών οργανώσεων της κοινωνίας μας (συνδικάτα, τοπική αυτοδιοίκηση), δείχνει με το δικό του τρόπο την αφοσίωσή μας σε αυτή την προοπτική.

Επί πλέον, το Συνέδριο συνέπεσε με την επίθεση των ΗΠΑ στο Ιράκ. Η σημασία και οι υλικές και συμβολικές συνέπειες αυτού του πολέμου δεν μας άφησαν αδιάφορους. Καθώς όσοι ηγεμονεύουν στη «Νέα Ρώμη» φαίνεται να επιβάλλουν πλέον τις επιλογές τους με απόλυτη βία, δεν ανατρέπουν μόνον οριστικά τα δεδομένα της διεθνούς έννομης τάξης και τις κοινωνικές και πολιτικές κατακτήσεις που μας κληρονόμησε ο περασμένος αιώνας, αλλά φέρνουν στο προσκήνιο ένα νέο παγκόσμιο κίνημα, που μάχεται τον «πολιτισμό του πολέμου», αντιπροτείνοντας το δικό του πολιτισμό. Ο κριτικός λόγος που εκφράστηκε στο Συνέδριο και αποτυπώνεται στις σελίδες αυτού του τόμου μας κάνει αντικειμενικά αλληλέγγυους με το κίνημα αυτό.

Οι εργασίες που δημοσιεύονται εδώ με κανέναν τρόπο δεν εξαντλούν τα ζητήματα που αναδεικνύει η Κοινωνική αλλαγή στην Ελλάδα την εικοσαετία που ακολούθησε την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ. Η φιλοδοξία του τόμου δεν είναι να καλύψει πλήρως όλα τα θέματα και τα πεδία των «μετασχηματισμών» στην επίδικη εικοσαετία. Αντίθετα, φιλοδοξία του είναι να αποτυπώσει τις πλέον αντιπροσωπευτικές εργασίες γύρω από αυτά τα ζητήματα, να εκθέσει συγκεκριμένες εμπειρικές έρευνες που συμβάλλουν στην κατανόηση συγκεκριμένων όψεων των προς εξέταση μετασχηματισμών και, τέλος, να προτείνει σειρά υποθέσεων εργασίας για περαιτέρω συζήτηση και έρευνα. Η διαδικασία επιλογής που ακολούθησε η επιστημονική επιτροπή προσφέρουν αυτή την εγγύηση.

Όμως, παρά τις αναμενόμενες ελλείψεις του τόμου, η δομή και η οργάνωσή του

υπογραμμίζουν ορισμένες μεθοδολογικές επιλογές και επιστημονικές κατευθύνσεις. Πρώτον, η κοινωνική αλλαγή δεν είναι το αποτέλεσμα μιας και μόνον κοινωνικής δομής ή ουστήματος. Αντίθετα, οι «μετασχηματισμοί» αποτελούν το σύνθετο αποτέλεσμα πολλών παραγόντων όπως αυτοί συναντώνται και συναρθρώνονται σε κάθε πεδίο έκφρασής τους. Δεύτερον, οι βασικές κοινωνικές δομές παρά τη σχετική τους αυτονομία εξακολουθούν να προϋποθέτουν η μία την άλλη. Έτσι, για παράδειγμα, οι πολιτικές εξελίξεις μπορεί να προσεγγιστούν μόνο σε συνάρτηση με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές χωρίς και να μπορούν να αναχθούν σε αυτές, αλλά και το αντίστροφο. Ενώ, δηλαδή, είναι φανερό πως οι οικονομικοί «μετασχηματισμοί» στο πλαίσιο του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας αποτέλεσαν το θεμέλιο του συνόλου των αλλαγών της περιόδου, είναι σαφές ότι δεν θα μπορούσαν να εμφανιστούν με τη συγκεκριμένη τους μορφή χωρίς τις αλλαγές των πολιτικών θεσμών, δομών και στάσεων. Τρίτον, οι διαπιστούμενες αλλαγές δεν αφορούν μόνον γενικές τάσεις που θα μπορούσε να διαπιστώσει κανείς και διά γυμνού οφθαλμού. Για παράδειγμα, η απλή επισήμανση των αλλαγών στην κοινωνική διαστρωμάτωση δεν αρκεί για την κατανόησή τους. Αλλά η συγκεκριμένη ανάλυση των σχετικών μετασχηματισμών σε επιμέρους πεδία είναι εκείνη που μπορεί να αναδείξει τις δομικές αιτίες, καθώς και τις διαμορφούμενες τάσεις. Τέταρτον, η επισήμανση των αλλαγών δεν μπορεί να περιορίζεται μόνον στην ιχνογράφησης τους ή στη διαπίστωση των αποτελεσμάτων τους, αλλά θα πρέπει να περιλαμβάνει και την ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων που τις προώθησαν, τις ανέχθηκαν ή και τις στήριξαν. Τέλος, θα πρέπει να πούμε πως το είδος και η ποιότητα των αλλαγών ανέδειξαν νέα πεδία έρευνας για την κατανόηση των υπό διαμόρφωση σχέσεων, δομών, θεσμών και συμπεριφορών. Φυσικά, δεν ήταν δυνατόν να γίνει σε βάθος αναφορά σε όλα αυτά τα πεδία, τα οποία είτε είναι παλαιά αλλά παραμελημένα από την έρευνα (λ.χ. η διάσταση του χώρου) είτε είναι σχετικά πρόσφατα και λίγο μελετημένα (λ.χ. το πεδίο της επικοινωνίας). Όμως, το γεγονός ότι κάποια άρθρα του τόμου αναφέρονται σε αυτά μάλλον τη σημασία μη συμβατικών πεδίων έρευνας υπογραμμίζει παρά την πλήρη κάλυψή τους.

Ο τόμος δομείται γύρω από τις θεματικές ενότητες που διαπραγματεύεται, οι οποίες οργανώνονται σε τρία μέρη. Το κάθε μέρος περιλαμβάνει τις βασικές διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής στην υπό εξέταση εικοσαετία. Πιο συγκεκριμένα, το **Μέρος Ι** επικεντρώνεται στις αλλαγές του πολιτικού ουστήματος. Στην εισαγωγική ενότητα «από το λαϊκισμό στον εκσυγχρονισμό» ο Δ. Γράβαρης εισάγει το πλαίσιο των μεταβολών της εικοσαετίας μέσα από την ανάλυση των κρατικών πολιτικών και των αντίστοιχων μορφών νομιμοποίησης αυτών των πολιτικών. Δείχνοντας το γιατί η δεκαετία 1980-1989 θα πρέπει να θεωρηθεί η δεκαετία της διαχείρισης της κρίσης και το πώς η δεκαετία 1990-2001 έγινε η περίοδος όπου διαμορφώθηκε ένας τύπος μονεταριστικής συναίνεσης. Το άρθρο εξηγεί πειστικά το πέρασμα από το λαϊκισμό, που αποτέλεσε την κυρίαρχη μορφή της νομιμοποίησης της πρώτης δεκαετίας, στον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό του σήμερα. Ο Ν. Σεβαστάκης περιγράφει με ευρηματικό τρόπο τους με-

τασχηματισμούς της περιόδου ως «μετανεωτερικό λαϊκισμό». Ο τελευταίος, που περιγράφει τους ιδεολογικούς και πολιτιστικούς μετασχηματισμούς της περιόδου, έχει προκύψει από την παράδοση συνάντησης του «επιθετικού μοντερνισμού» των νέων μεσαίων στρωμάτων με τον «αποδιοργανωμένο βιόκοσμο των περισσότερο παραδοσιακών λαϊκών και μικροαστικών στρωμάτων», τα οποία είχαν εκφραστεί κατ' εξοχήν στο πλαίσιο του παλαιού λαϊκισμού. Ο Γ. Δαρεμάς κλείνει την ενότητα με την εξέταση των ιδιαίτερων διαστάσεων του εκσυγχρονισμού, τον οποίο χαρακτηρίζει «αναχρονιστικό», αφού φαίνεται να «παραπαίει» ανάμεσα σε ενός είδους νεοφεουδαλική διοίκηση του «πατριμονιαλιστικού κράτους», συγκροτούμενου από μια νεοφεουδαλική κομματική και κρατική διοίκηση, και μιας οικογενειοκρατούμενης μικρο-καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς.

Η δεύτερη ενότητα πραγματεύεται τις αλλαγές στο κομματικό σύστημα. Εδώ οι Σ. Σακελλαρόπουλος και Π. Σωτήρης εντοπίζουν τις κύριες αλλαγές του κομματικού φαινομένου και δείχνουν πώς αυτές στοχεύουν στην πολιτική και ιδεολογική θωράκιση του κράτους από συμφέροντα και αιτήματα των λαϊκών τάξεων. Μάλιστα υποστηρίζεται τεκμηριωμένα ότι οι αλλαγές αυτές, που αφορούν κυρίως τα δύο βασικά κυβερνητικά κόμματα του κομματικού μας συστήματος, γίνονται καλύτερα κατανοητές αν εξεταστούν σε συνδυασμό με σειρά άλλων αλλαγών στο επίπεδο των «κρατικών μορφωμάτων», των «ημικρατικών δικτύων», των ανεξάρτητων αρχών κ.ά. Η εξέταση των οργανωτικών και λειτουργικών μεταβολών του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. αποτελούν το αντικείμενο του άρθρου του Λ. Κωτσονόπουλου. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως οι μεταλλάξεις των οργανωτικών και λειτουργικών χαρακτηριστικών των κομμάτων αυτών ουσιαστικά οδηγούν στη μετατροπή της πολιτικής σε αγοραίο προϊόν, η οποία σε συνδυασμό με την «απο-ευθυγράμμιση» του εκλογικού σώματος οδηγεί τα ελληνικά κόμματα στην «υιοθέτηση ενός επαγγελματικού-εκλογικού χαρακτήρα με πανσυλλεκτικά στοιχεία».

Στην τρίτη ενότητα εξετάζονται οι αλλαγές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και ο Α. Μοσχονάς απογράφει τις λογικές της ταξικής διάρθρωσης στην ελληνική κοινωνία. Το άρθρο αναδεικνύει τη διαφορετική βάση στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων στις δύο περιόδους της εικοσαετίας. Υπογραμμίζεται ότι στην «προενταξιακή» περίοδο η συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων προσδιορίζεται σημαντικά από παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας, ενώ στην ενταξιακή περίοδο η συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων προσδιορίζεται από τις επιταγές της ευρωπαϊκής αγοράς στις συνθήκες φιλελευθεροποίησης και απορρύθμισης των αγορών. Στο ίδιο πνεύμα το άρθρο του Δ. Κατσορίδα αντικρούει τα επιχειρήματα περί συρρίκνωσης της εργατικής τάξης. Ο συγγραφέας τεκμηριώνει την άποψη ότι οι εξελίξεις που σημειώθηκαν στο χώρο της μισθωτής εργασίας δεν αποδεικνύουν μόνον ότι η εργατική τάξη δεν αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο και, αν ιδωθεί έτσι, δεν μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη περί συρρίκνωσης της.

Με τη συλλογική δράση και τις νέες μορφές ρύθμισης και εκπροσώπησης ασχολείται η τέταρτη ενότητα του Πρώτου Μέρους. Ο Γ. Στασινόπουλος εισάγει ουσιαστικά το θέμα αυτής της ενότητας με την κριτική παρουσίαση των σχετικών θεωριών. Η ανάλυση αποδεικνύει ότι οι θεωρίες αυτές επιχειρούν να αναδείξουν «τον εγγενή ανα-

πτυξιακό χαρακτήρα της 'αγοράς' και να ταυτίσουν την ανάπτυξη με τις φιλελεύθερες κοινωνίες δυτικού τύπου», γεγονός που επιβάλλει μια στρατηγική ουσιαστικού περιορισμού των συμφερόντων που επιδιώκουν τη διατήρηση προνομίων, κάτι που φαίνεται να επιδιώκουν τα «νεο-αναδυόμενα αστικά στρώματα» και διανοούμενοι που επιθυμούν την εκπλήρωση του «ευρωπαϊκού οράματος». Όμως, οι τελευταίες επιδιώξεις, καταλήγει το άρθρο, βασίζονται στην αποδοχή του «εγγενούς αναπτυξιακού χαρακτήρα της αγοράς», αποδοχή που είναι απότοκη της μικροοικονομικής θεωρητικής της βάσης. Στη συνέχεια, ο Θ. Τσακίρης, στηριζόμενος στην ιστορική εμπειρία του συνδικαλιστικού κινήματος στις τράπεζες αλλά και σ' εκείνων των εργοστασιακών σωματείων και της κοινής ωφέλειας, επιχειρεί μια ιστορική επισκόπηση της εικοσαετίας. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζονται οι αντιπροσωπευτικές στιγμές παρέμβασης του κράτους και των κομμάτων στη λειτουργία και τη στρατηγική του συνδικαλιστικού κινήματος. Στη συνέχεια, ο Η. Γεωργαντάς καταπιάνεται με τη σημασία των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών (ΑΔΑ) ως νέας μορφής ρύθμισης στο πλαίσιο του σύγχρονου κράτους. Στο άρθρο εξετάζονται οι συνέπειες στον αναπροσανατολισμό των αιτημάτων και τη συγκρότηση της νομιμοποίησης. Επισημαίνεται ότι οι ΑΔΑ με την ενίσχυση της τεχνογνωσίας και την «κατίσχυση των εισροών των αποτελεσμάτων» ως κριτηρίου αξιολόγησής τους ουσιαστικά καλύπτουν το ρόλο της κρατικής εξουσίας στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και φυσικά οδηγούν στην «άρση των κοινωνικών περιεχομένων που δεσμεύουν τις ασκούμενες πολιτικές». Το άρθρο ολοκληρώνεται με την εξέταση της διοικητικής πλευράς του νέου αυτού θεσμού ρύθμισης και υποστηρίζει ότι οι ΑΔΑ δεν μπορεί να προσεγγίζονται ως μια ενιαία κατηγορία πολιτικοδιοικητικών υποκειμένων. Αντίθετα, για την εμβάθυνση στο ρόλο και τις λειτουργίες τους χρειάζεται νέα ταξινόμησή τους στη βάση ενός νέου εννοιολογικού περιεχομένου. Η Β. Αρανίτου εξετάζει το ρόλο των εργοδοτικών οργανώσεων στην υπό εξέταση περίοδο. Οι εργοδοτικές οργανώσεις έχουν ενισχύσει το ρόλο τους σε όλες τις διεργασίες με σημαντικό οικονομικό, κοινωνικό, ακόμη και πολιτικό περιεχόμενο. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι αποτέλεσμα της «έμμεσης βοήθειας» που αυτές λαμβάνουν από τους ευρωπαϊούς εταίρους, ούτε φυσικά η συνέπεια των διεκδικητικών πρωτοβουλιών των μελών τους, αλλά κυρίως το ακολούθημα των λειτουργικών απαιτήσεων του πολιτικού συστήματος και των αναγκών νομιμοποίησής του. Το άρθρο του Δ. Παπούλια κλείνει αυτή την ενότητα με τη διερεύνηση των αιτιών για την παρατηρούμενη αναποτελεσματικότητα των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Το άρθρο επισημαίνει πως, παρά τα μεγάλα βήματα της ελληνικής κοινωνίας σε σειρά ζωτικών θεσμικών δημοκρατικών ζητημάτων, μεγάλοι τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής που χρήζουν μεταρρυθμίσεων παραμελούνται, αλλά και όταν οι μεταρρυθμίσεις αυτές επιχειρούνται, είναι και τότε αναποτελεσματικές. Ο συγγραφέας, ενώ εντοπίζει τα εμπόδια αυτών των μεταρρυθμίσεων, υποστηρίζει ότι υπάρχουν περιθώρια για να αποκτήσουν οι μεταρρυθμίσεις τόσο συστηματικότητα όσο και αποτελεσματικότητα. Οι δυνατότητες αυτές θα πρέπει να πηγάσουν από την τολμηρή χρήση των τεχνικών επιχειρηματικής έρευνας και «αξιολογικών συστημάτων με αυτοαναφορές και εδραιωμένες κοινωνικές αναφορές», προτείνει καταλήγοντας το άρθρο.

Το Πρώτο Μέρος του τόμου ολοκληρώνεται με την ενότητα που εξετάζει τα ζητήματα διαφάνειας στο πλαίσιο πάντα των κοινωνικών αλλαγών στην περίοδο. Ο Θ. Λάγαρης επιχειρεί να αναλύσει τα χαρακτηριστικά της δημοσιότητας της περιόδου, τα οποία διαφέρουν από τα χαρακτηριστικά της περιόδου εκείνης που είχε επικρατήσει μετά τη λήξη του πολέμου μέχρι τη μεταπολίτευση. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η έννοια της δημοσιότητας στην υπό εξέταση περίοδο ουσιαστικά εφαρμόζει ένα δημοκρατικό πρότυπο που αποδέχεται τον ισότιμο ανταγωνισμό των διαφόρων ομάδων της πολιτικής ελίτ για την εναλλαγή τους στην κυβέρνηση, όπου, φυσικά, η δημοσιότητα τελικά εμφανίζεται ως χώρος αντιπαράθεσης των κομμάτων. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται να έχει σημαντικές θεσμικές συνέπειες, οι οποίες και απαριθμούνται στη κατάληξη του άρθρου. Στη συνέχεια, ο Ν. Λέανδρος αναλύει τις εξελίξεις στη «βιομηχανία των Μέσων». Το άρθρο δείχνει τις δραματικές αλλαγές στον ευρύτερο επικοινωνιακό τομέα στην υπό εξέταση περίοδο. Επισημαίνονται μάλιστα δύο διακριτές φάσεις αυτών των αλλαγών. Η πρώτη, τη δεκαετία του 1980, συνδέεται με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στα έντυπα μέσα, με αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και, τέλος, με τη συγκέντρωσή τους σε εκδοτικούς ομίλους. Η δεύτερη φάση, που αρχίζει στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και επεκτείνεται σε όλη την υπό εξέταση περίοδο, συμπίπτει με το τέλος του κρατικού μονοπωλίου στον οπτικοακουστικό χώρο και χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας και τον περιορισμό της ρυθμιστικής δράσης του κράτους. Ο συγγραφέας δείχνει ότι ο περιορισμός αυτός του κράτους έχει συμβάλει σε σημαντικές εξαγορές στο χώρο και στρατηγικές συμμαχίες με ξένους επενδυτές, γεγονός το οποίο με τη σειρά του δίνει τη δυνατότητα επέκτασης σε αυτούς τους ομίλους σε όλο το φάσμα των δυνατοτήτων των σύγχρονων Μέσων (Διαδίκτυο, τηλεπικοινωνίες κ.α). Στο τελευταίο άρθρο της ενότητας οι Γ. Χάλαρης και Κ. Ψυχοπαίδης ασχολούνται με τις σημειούμενες αλλαγές στον τηλεοπτικό χώρο και τις συνέπειές τους στο μετασχηματιζόμενο κοινωνικό σύστημα. Οι συγγραφείς πειστικά και συγκεκριμένα υποστηρίζουν ότι ο τηλεοπτικός χώρος, όπως έχει διαμορφωθεί, δεν αποτελεί μόνο έκφραση της ευρύτερης αποδυνάμωσης του κοινωνικού και πολιτιστικού κράτους και της υποκατάστασης του δημόσιου συμφέροντος από ιδιωτικοοικονομικές λογικές, αλλά και ο ίδιος μπορεί να θεωρηθεί ουσιαστικός συντελεστής αυτής της αποδυνάμωσης.

Το **Μέρος II** πραγματεύεται θέματα σχετικά με τις οικονομικές διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής. Η πρώτη ενότητα ασχολείται με την οικονομική αναδιάρθρωση και την κοινωνική ανασύνθεση, όπου ο Γ. Λιάγκουρας εξετάζει την κρίση και την αναδιάρθρωση του μοντέλου ανάπτυξης στην υπό εξέταση περίοδο. Το άρθρο επισημαίνει τα προβλήματα που ανακύπτουν από την αποδοχή της, ως αυτονόητης μάλιστα, άποψης ότι η πορεία της ελληνικής οικονομίας είναι άμεση συνάρτηση της ακολουθούμενης οικονομικής πολιτικής. Κατά συνέπεια και ως διαδικασία «πραγματικής σύγκλισης» θεωρούνται, λανθασμένα, η διατήρηση ενός σταθερού μακροοικονομικού περιβάλλοντος και το βάθεμα των «διαρθρωτικών» αλλαγών. Οι αδυναμίες της άποψης αυτής ανιχνεύονται και τεκμηριώνονται μέσα από την παρουσίαση σημαντικών χαρακτηριστικών του

κυρίαρχου προτύπου στο μακροοικονομικό και στο διαρθρωτικό επίπεδο της οικονομίας και, εντέλει, στο γεγονός ότι υποτιμώνται οι δομές και οι παράγοντες που συνθέτουν το καθεστώς συσσώρευσης. Τα θεωρητικά αυτά ελλείμματα της δεσπόζουσας άποψης ερμηνεύουν αλλά και συμβάλλουν στα προβλήματα και την κρίση του μοντέλου της ανάπτυξης της χώρας. Το άρθρο των Α. Μωυσίδη και Ν. Καμπέρη εξετάζει την προϊστορία και την εξέλιξη του παραγωγικού εκσυγχρονισμού του πρωτογενούς τομέα και τις δυναμικές που έχουν απελευθερώσει στην υπό εξέταση εικοσαετία. Το άρθρο περιγράφει τη «νέα αρχή» για τον αγροτικό χώρο που σήμανε η Κοινή Αγροτική Πολιτική και εξετάζεται η σταδιακή υπαγωγή του ελληνικού αγροτικού χώρου στους κανόνες της ΚΑΠ, η οποία και επιταχύνει τις μεταβολές στον οικονομικό και κοινωνικό ιστό της υπαίθρου. Οι μεταβολές αυτές –ισχυρίζονται πειστικά οι συγγραφείς– έχουν οδηγήσει, εκτός των άλλων, και στην ανάδειξη νέων πεδίων διαπάλης των κοινωνικών στρωμάτων, που «προκύπτουν από τη διαφοροποίηση των αγροτών, το μετασχηματισμό της εξαγωγικής απασχόλησης και την πολιτισμική ετερογένεια». Γεγονός που καταλήγει στο συμπέρασμα για την ανάγκη πολιτικών θέσμισης νέων τρόπων έκφρασης και διεκδίκησης των κοινωνικών ομάδων της ελληνικής υπαίθρου.

Τα άρθρα της επόμενης ενότητας πραγματεύονται τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος. Τον προβληματισμό ανοίγει το άρθρο του Γ. Αργεΐτη, το οποίο δείχνει το πώς η ελληνική οικονομική πολιτική την περίοδο 1980-2000 εγκλωβίστηκε στα κυρίαρχα προτάγματα της εποχής. Τα προτάγματα αυτά (λ.χ. η απορρύθμιση των αγορών, το «λιγότερο κράτος» και η νομισματική σταθερότητα), καταλήγει ο συγγραφέας, θα πρέπει να θεωρούνται η αιτία για τα αναπτυξιακά και κοινωνικά ελλείμματα της οικονομικής πολιτικής. Το άρθρο των Π. Λιαργκόβα και Β. Πατρώνη συνεχίζει την προβληματική στο ίδιο ζήτημα. Συγκεκριμένα επιχειρείται μια συγκριτική ανάλυση των διλημάτων που αντιμετώπισε η ελληνική οικονομική πολιτική στις περιόδους 1985-1987 και 1991-1999, των σταθεροποιητικών προγραμμάτων, και 1994-1999, των προγραμμάτων σύγκλισης. Το άρθρο περιγράφει και αναλύει τόσο τους εξωτερικούς (αδύναμη εξωτερική ζήτηση, διεθνής ύφεση, υψηλά επιτόκια), όσο και τους εσωτερικούς παράγοντες (κοινωνικές αντιδράσεις, στάση της αντιπολίτευσης και των ΜΜΕ), που συνέβαλαν στις «επιτυχίες και αποτυχίες» των συγκεκριμένων προγραμμάτων. Στο τελευταίο άρθρο της ενότητας οι Γ. Λιοδάκης και Γ. Κυριακάκης παρακολουθούν τις παράλληλες πορείες της θεωρητικής συζήτησης για την ανάπτυξη και την ένταξη της ελληνικής στην παγκόσμια οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό το άρθρο εξετάζει το ρόλο της κυριαρχίας του νεοφιλελεύθερου προτύπου, τις επιπτώσεις της ένταξης της χώρας στην Ε.Ε., το ρόλο των διεθνών οικονομικών φορέων για να καταλήξει ότι η «εθνική οικονομία» χάνει σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενό της. Το τελευταίο –καταλήγουν οι συγγραφείς– επιβάλλει τον επαναπροσδιορισμό των στόχων της θεωρητικής έρευνας για τη μελέτη των προϋποθέσεων και επιπτώσεων της ανάπτυξης.

Το Δεύτερο Μέρος του τόμου ολοκληρώνεται με θέματα σχετικά με το χωροταξικό σχεδιασμό και την περιφερειακή ανάπτυξη. Ο Ζ. Δεμαθάς, στο σχετικό άρθρο με το οποίο ανοίγει τον προβληματισμό αυτής της ενότητας, εξετάζει την ένταξη της γης

και του εδάφους στην οικονομική και κοινωνική διαδικασία και δείχνει με σαφήνεια ότι η οικονομική και κοινωνική διαδικασία στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού, η οποία, με τη σειρά της, ουσιαστικά είναι και αιτία της αδυναμίας άσκησης πολιτικής στον τομέα αυτό. Η ανάλυση καταλήγει στο συμπέρασμα πως, παρά τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην υπό εξέταση περίοδο, εξακολουθούν να αναπαράγονται τα εμπόδια εκείνα που θα εκλογίκευαν τις ασκούμενες πολιτικές στον τομέα αυτό. Κατά συνέπεια διαπιστώνεται συνέχεια και αντοχή των παλαιών τάσεων σ' ένα περιβάλλον, το οποίο, αν και νέο και με επικαιροποιημένα τα συντακτικά του στοιχεία, αναπαράγει τα στοιχεία που του δίνουν τη δυνατότητα άσκησης πολιτικής γης. Το άρθρο του Π. Γετίμη και της Ν. Μαραβά που ακολουθεί, ασχολείται με τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα στην κατασκευή μεγάλων έργων υποδομής. Το άρθρο μετά τις θεωρητικές επισημάνσεις επικεντρώνεται στη λεπτομερή εξέταση των σχέσεων μεταξύ Δημόσιου και Ιδιωτικού στο πλαίσιο του Α' και Β' ΚΠΣ και απαριθμεί τα προβλήματα που γέννησαν οι νέες σχέσεις Ιδιωτικού και Δημόσιου στο χώρο των κατασκευών. Το άρθρο καταλήγει πως η δυναμική που έχει δημιουργηθεί αποδεικνύει ότι ο ιδιωτικός τομέας είναι πιο ικανός στη ρύθμιση της εταιρικής σχέσης προς όφελός του. Οι Α. Ροβολής, Σ. Σκορδίλη και Κ. Χατζημιχάλης στο άρθρο τους για την αξιολόγηση των περιφερειακών ανισοτήτων στηρίζονται σε μια δέσμη σύγχρονων δεικτών για το επίπεδο οικονομικής, κοινωνικής και τεχνολογικής ανάπτυξης των περιφερειών. Οι δείκτες αυτοί και, εντέλει, η διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση δίνουν τη δυνατότητα στους συγγραφείς να ασκήσουν κριτική στα κριτήρια που χρησιμοποιεί το κράτος για να ισχυριστεί τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων. Το άρθρο του Γ. Ψυχάρη παρακολουθεί και αναλύει τη περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα ως συνέπεια της διαρθρωτικής πολιτικής της Ε.Ε. Μετά την ανάλυση της σχετικής περιοδολόγησης από τη χαλαρή σχέση μεταξύ ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής ανάπτυξης και εθνικής πολιτικής (1981-1988) στην πιο στενή και λειτουργική (1989 - 1999), ο συγγραφέας πραγματεύεται τις αιτίες της αύξησης των περιφερειακών ανισοτήτων, η οποία αποδίδεται εκτός των άλλων και στην ανεπάρκεια των αναδιανεμητικών μηχανισμών σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Το **Μέρος III** του τόμου είναι αφιερωμένο σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής. Την πρώτη ενότητα, η οποία πραγματεύεται ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης και υγείας, ανοίγει το άρθρο των Σ. Ρομπόλη και Γ. Ρωμανιά. Οι συγγραφείς περιγράφουν και αναλύουν τον τρόπο που οι κρατικές πολιτικές στην κοινωνική ασφάλιση διαφοροποιούνται από τις άλλες κρατικές πολιτικές. Ενώ οι τελευταίες επηρεάζονται αποφασιστικά από τις ευρωπαϊκές συνθήκες, τις Οδηγίες των Ευρωπαϊκών Οργανισμών και τα εφαρμοζόμενα προγράμματα σταθεροποίησης, οι κρατικές πολιτικές στη κοινωνική ασφάλιση διατηρούν μια πολύ χαλαρή σχέση με αυτές τις επιρροές. Το τελευταίο έχει ως αποτέλεσμα οι ελληνικές κυβερνήσεις να ακολουθούν τις δικές τους επιλογές, που μόνον ορθολογικές και προς το συμφέρον της κοινωνικής ασφάλισης δεν είναι. Το άρθρο του Κ. Σουλιώτη που ακολουθεί εξετάζει κριτικά τις μεταρρυθμίσεις του Ελληνικού Συστήματος Υγείας μετά τη θεσμοθέτηση του ΕΣΥ. Μετά τη λεπτομερή ανά-

λυση των τεσσάρων μεταρρυθμίσεων του Συστήματος που σημειώθηκαν στην υπό εξέταση εικοσαετία, το άρθρο καταλήγει ότι «η συγκρότηση ευέλικτων και αποτελεσματικών συστημάτων υγείας απαιτεί πλουραλιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες θα αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό χαρακτήρα του αγαθού 'υγεία'». Και αυτές με τη σειρά τους μπορεί και πρέπει να οδηγήσουν στη επάρκεια πόρων και στην ορθολογική αξιοποίησή τους.

Την επόμενη ενότητα που είναι αφιερωμένη στην εκπαιδευτική πολιτική ανοίγει το άρθρο της Ε. Ζαμπέτα. Η συγγραφέας εξετάζει τις μετατοπίσεις που πραγματοποιήθηκαν στη πολιτική κουλτούρα της περιόδου και που σφράγισαν τις εξελίξεις στο χώρο της εκπαιδευτικής πολιτικής. Συγκεκριμένα το άρθρο παρακολουθεί και αναλύει την πορεία της εκπαιδευτικής πολιτικής από τη δεκαετία του εκδημοκρατισμού και της διεύρυνσης του εκπαιδευτικού συστήματος (1980) στη δεκαετία του 1990, όπου εγκαταλείπονται οι αρχές εκδημοκρατισμού και ισότητας ευκαιριών με την επικράτηση των αρχών ανταγωνιστικότητας. Οι πρακτικές συνέπειες αυτής της εξέλιξης, καταλήγει το άρθρο, είναι τελικά η υποχώρηση της εκπαίδευσης ως κοινωνικού δικαιώματος. Τη συζήτηση για την εκπαιδευτική πολιτική κλείνει ο Ν. Παπαδόκης, ο οποίος επικεντρώνει την προσοχή του στη μεταρρύθμιση στα πανεπιστήμια. Μετά από μια σύντομη παρουσίαση των κρατικών πολιτικών για το χώρο των πανεπιστημίων στην πριν από το Νόμο-Πλαίσιο περίοδο, το άρθρο στρέφεται σε όλα τα μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα μετά το Ν. 1268/82 και κυρίως στη δυναμική που διαμορφώνουν οι σχέσεις και οι συνεχείς διαπραγματεύσεις των πανεπιστημίων με το κράτος και τις πολιτικές του.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με τη συζήτηση για τις εργασιακές σχέσεις, την απασχόληση και τη μετανάστευση. Ο Σ. Σεφεριάδης με αιχμή την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση (ΕΣΑ) διερευνά τις δημόσιες πολιτικές και τις συνδικαλιστικές δράσεις. Το άρθρο δείχνει πως το σύνολο των πολιτικών που αποτελούν την ΕΣΑ οδηγεί σε ένα πρότυπο άσκησης δημόσιων πολιτικών, το οποίο συγκαλύπτει ιδεολογικές στοχεύσεις και προτεραιότητες πολιτικών «χωρίς πολιτική». Ο «κοινωνικός διάλογος» δεν συγκαλύπτει μόνο τις ιδεολογικές στοχεύσεις της ΕΣΑ, αλλά αποκαλύπτει τα ελλείμματα στρατηγικού σχεδιασμού στην Ε.Ε. Ο συγγραφέας προτείνει πειστικά ότι η μέχρι τώρα ατελέσφορη στάση του συνδικαλιστικού κινήματος μπροστά σε όλα αυτά μπορεί να αναστραφεί και να επαναπολιτικοποιήσει τις ταξικές αναφορές του ελληνικού συνδικαλισμού, ο οποίος έτσι κι αλλιώς διαθέτει μια «κινηματικού» χαρακτήρα παράδοση. Το άρθρο του Γ. Κουζή που ακολουθεί, αναλύει τις εργασιακές σχέσεις της περιόδου. Ο συγγραφέας παρακολουθεί την εξέλιξη των σχέσεων στο χώρο της εργασίας από το συγκρουσιακό κλίμα της πρώτης περιόδου στην εισαγωγή στοιχείων κοινωνικής συναίνεσης, στην κοινοτική εναρμόνιση και, τέλος, στην ανάπτυξη πολλαπλών επιπέδων ευελιξίας της εργασίας που εμφανίζεται στη δεύτερη δεκαετία της υπό εξέταση περιόδου. Το άρθρο υποστηρίζει πειστικά ότι οι πολιτικές ενίσχυσης της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων, οι οποίες σε συνδυασμό με τη διατήρηση χαμηλών αμοιβών χρησιμοποιούνται ως μέσον για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και την καταπολέμηση της ανεργίας, έχουν αντίθετα αποτελέσματα, καθώς οι πολιτικές αυτές συμβάλλουν στην ανάπτυξη εργασιακών σχέσεων πολλαπλών ταχυτήτων στο χώρο της εργασίας,

σχέσεων που με τη σειρά τους αναπαράγουν τα κοινωνικά αδιέξοδα της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας στον κόσμο της μισθωτής εργασίας. Το άρθρο της Γ. Πετράκη, που ακολουθεί, εξετάζει τις δομές της οργάνωσης εργασίας στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της Ε.Ε. Στηριγμένη σε μεγάλες ευρωπαϊκές έρευνες και στοιχεία για την «ελληνική περίπτωση» η συγγραφέας διερευνά το κατά πόσον οι βιομηχανικές επιχειρήσεις εφαρμόζουν Νέες Μορφές Οργάνωσης της Εργασίας και επιχειρεί να απαντήσει στο κατά πόσον το τελευταίο υπερβαίνει τα χαρακτηριστικά του τειλορισμού. Στη δική του συμβολή στον τόμο ο Φ. Κουτεντάκης επικεντρώνεται στο ζήτημα της προσωρινής απασχόλησης. Μετά από μια περιγραφή και ανάλυση της εξέλιξης της προσωρινής απασχόλησης στην εργασία όπως αυτή δομείται στην Ευρώπη, το άρθρο επικεντρώνεται στην εξέταση της προσωρινής απασχόλησης στην Ελλάδα. Τα χαρακτηριστικά και τα στοιχεία που παρουσιάζει η προσωρινή απασχόληση οδηγούν στο συμπέρασμα ότι α) οι προσωρινά απασχολούμενοι στην Ελλάδα αποτελούν μια δευτερεύουσα αγορά εργασίας β) η διάδοση της προσωρινής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα εξυπηρετεί μόνον τις «ανάγκες» ευελιξίας και γ) η προσωρινή απασχόληση στο δημόσιο τομέα παρά την πρόσφατη διάδοσή της δεν εξυπηρετεί ευελιξίες αλλά κυρίως μια στρατηγική υποβάθμισης των σχέσεων απασχόλησης, αφού αντικαθιστά τους μόνιμα με τους προσωρινά απασχολούμενους. Ο τόμος κλείνει με τη συνεισφορά της Δ. Λαφαζάνη. Η συγγραφέας αναλύει τη νέα προς την Ελλάδα μετανάστευση και τις πολιτικές που τη συνοδεύουν. Το άρθρο δείχνει το πώς οι πολιτικές ρητορικές, που αφορούν την εισερχόμενη μετανάστευση, περιστρέφονται γύρω από τα ζητήματα της νόμιμης παρουσίας των μεταναστών και την ένταξή τους στη κοινωνία υποδοχής. Τα ζητήματα αυτά παραμένουν ανοικτά, αφού το μεν πρώτο ρυθμίζεται κυρίως με πολιτικές υπηκοότητας, ενώ το δεύτερο από πολιτικές που έθεται παλαιότερα οι εργαζόμενοι και μάλιστα χωρίς κανείς να γνωρίζει τις στρατηγικές των ιδίων των μεταναστών

Στον τόμο αυτό εκτός από τους συγγραφείς συνέβαλαν και πολλοί άλλοι τους οποίους και θα πρέπει να ευχαριστήσω ιδιαίτερω. Συγκεκριμένα αναφέρομαι στα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου Μ. Αγγελίδη (Πάντειο Παν/μιο), Δ. Γράβαρη (Παν/μιο Κρήτης), Θ. Καλαφάτη (Παν/μιο Πειραιά) Α. Μοσχονά (Παν/μιο Κρήτης) Θ. Πάκο (Πάντειο Παν/μιο), Θ. Παπαχρίστου (Παν/μιο Αθηνών), Α. Ρήγο (Πάντειο Παν/μιο) Σ. Ρομπόλη (Πάντειο Παν/μιο), Γ. Χάλαρη (Παν/μιο Κρήτης) και Γ. Ψυχάρη (Παν/μιο Θεσσαλίας). Ο συνάδελφος Γιάννης Ψυχάρης είχε και την ευθύνη του συντονισμού της παραγωγής της έκδοσης και η συνεισφορά του ήταν ανεκτίμητη. Οι δικές μου δημόσιες ευχαριστίες μόνο μικρό μέρος του κοινού αισθήματος ευγνωμοσύνης όλων των συντελεστών του τόμου εκφράζει.

Μιχάλης Σπουρδαλάκης
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης
Πανεπιστήμιο Αθηνών